

ضرورت توسعه آموزش‌های کارآفرینی در مراکز آموزش عالی کشاورزی

بهمن خسروی پور^{۱*}، حسنعلی کوره‌پز^۲، محمد شنگلی نجف‌آبادی^۳

۱-استاد و عضو هیئت علمی گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی خوزستان

۲-کارشناس ارشد مهندسی کشاورزی- مکانیزاسیون کشاورزی، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی خوزستان

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد ترویج و آموزش کشاورزی، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی خوزستان

*khosravipour@Asnruk.ac.ir

ارسال: تیر ماه ۱۴۰۲ پذیرش: مرداد ماه ۱۴۰۲

چکیده

در سال‌های اخیر چالش اشتغال با موضوع کار و بیکاری یکی از مهم‌ترین مسائل اجتماعی روز در کشور به شمار می‌آید. تعداد دانشجویان و به تبع آن تعداد فارغ‌التحصیلان رشته‌های کشاورزی رشد چشم‌گیری داشته است. بسیاری مطالعات نشان می‌دهد اکثر این دانش‌آموختگان فاقد توانمندی لازم جهت راه‌اندازی یک کسب‌وکار به صورت مستقل هستند و مشکلات ناشی از بیکاری در جامعه خصوصاً در میان دانش‌آموختگان رشته‌های کشاورزی رو به تزاید است. اغلب آن‌ها مترصد استخدام در بخش‌های دولتی می‌باشند. این در حالی است که بخش دولتی تنها جابگویی اشتغال بخش کوچکی از این افراد می‌باشد. این اتفاقات در حالی رخ می‌دهد که بخش کشاورزی پتانسیل‌های بسیاری برای انجام فعالیت‌های کارآفرینانه دارد. یکی از راهکارهای عمده حل این مشکل توسعه مهارت‌های کارآفرینی در بین دانشجویان از طریق آموزش کارآفرینی است. در این رابطه نظام آموزش عالی کشاورزی می‌تواند با آموزش‌های کارآفرینانه و توانمندسازی دانشجویان نسبت به زمینه‌ها و مهارت‌های مختلف مورد نیاز و کاربردی، این معضل را کم‌رنگ نماید. نتایج به‌دست آمده از این تحقیق که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی انجام شده است، بیانگر این موضوع است که مراکز آموزش عالی کشاورزی می‌بایست آموزش‌های کارآفرینی را در دستور کار خود قرار دهند. برای تحقق این امر اقداماتی از جمله ارائه واحد درسی در زمینه کارآفرینی، به کارگیری اساتید باتجربه در زمینه کارآفرینی، تلفیق محتوای دروس با مبانی کارآفرینی، تأمین زیرساخت‌های لازم، ایجاد مراکز مشاوره شغلی و معرفی کارآفرینان نمونه در زمینه کشاورزی امری ضروری به نظر می‌رسد.

واژگان کلیدی: آموزش کارآفرینی، آموزش عالی کشاورزی، مهارت‌های کارآفرینانه.

۱- مقدمه

یکی از مسائل مهم پیش روی کشور، دانش‌آموختگانی هستند که توانایی‌های فردی و مهارت‌های لازم را برای راه‌اندازی کسب‌وکار مناسب ندارند و اغلب به‌جای ایجاد فرصت‌های شغلی، کارآفرینی و مشارکت در توسعه ملی، خود به دنبال استخدام شدن می‌باشند [۱]. تحقیقات نشان می‌دهد که تعداد دانشجویان و دانش‌آموختگان آموزش عالی کشاورزی مرتباً در حال افزایش است. در صورت ادامه روند موجود نرخ بیکاری در میان دانش‌آموختگان این بخش از آموزش عالی در مقایسه با سایر بخش‌ها افزایش بیشتری خواهد یافت. مهم‌ترین علل بیکاری دانش‌آموختگان کشاورزی، عدم وجود موقعیت‌ها و الزامات خوداشتغالی و کارآفرینی در نظام آموزش عالی کشاورزی کشور است. از این‌رو تلاش برای نیل به رهیافت‌های مختلف حل این معضل به یکی از ضرورت‌های اساسی نظام آموزش عالی کشاورزی کشور تبدیل شده است. یکی از مهم‌ترین راهبردهایی که در سال‌های اخیر توسط بسیاری از دانشمندان و

صاحب نظران برای حل مشکل مذکور مطرح شده است؛ ترویج کارآفرینی در دانشگاه‌ها می‌باشد [۲]. با توجه به اهمیت کارآفرینی و نقش آموزش در آن، یکی از روش‌های پذیرفته شده برای توسعه و ترویج کارآفرینی، آموزش کارآفرینی است. کارآفرینی پیوندی ناگسستنی با آموزش دارد و چیزی جدا و منفک از آموزش نیست، زیرا یکی از مهم‌ترین نرخ‌های رشد اقتصادی مربوط به نرخ اشتغال و آموزش است [۳]. این مقاله تلاش دارد تا علاوه بر تبیین مفهوم کارآفرینی و اهمیت آن در بخش کشاورزی، ضرورت آموزش کارآفرینی را در مراکز آموزش عالی کشاورزی بیان کرده و راهکارهایی برای بهبود کیفیت این آموزش‌ها ارائه نماید.

۲- مفاهیم و تعاریف کارآفرینی

واژه کارآفرینی^۱ از یک کلمه فرانسوی به معنای متعهد شدن^۲ نشأت گرفته است که در سال ۱۸۴۸ توسط جان استوارت میل^۳ به کارآفرینی، به زبان انگلیسی ترجمه شد [۴]. بر اساس تعریف لغت‌نامه وبستر، کارآفرین کسی است که متعهد می‌شود، مخاطره‌های زمین‌یابی، سازمان‌دهی، راه‌اندازی و مدیریت یک فعالیت اقتصادی را تقبل کند [۵]. شومپتر^۴ که به پدر کارآفرینی معروف است معتقد است هر فرآیندی که منجر به تولید کالایی جدید، ایجاد روشی جدید، بازار جدید و منابع جدید شود کارآفرینی ایجاد کرده است. او نوآوری را ویژگی اصلی کارآفرینان می‌داند [۶-۷] کارآفرینی را فرآیند خلق چیزی جدید و باارزش می‌داند که با صرف زمان و کوشش و ریسک‌های توأم مالی، روانی و اجتماعی و کسب پاداش‌های مادی، رضایت شخصی و استقلال عجین شده است. دانشمندان معتقدند دانش و فناوری به تنهایی به ثروت، سود اقتصادی و رفاه تبدیل نمی‌شود. مگر آن‌که افراد خلاق و کارآفرین با خلاقیت و نوآوری شیوه‌های ناکارآمد قبلی را تخریب نموده و روش‌های جدید را به وجود آورند. کارآفرینی برای هر جامعه‌ای دارای سه نوع منفعت است. این منافع عبارت‌اند از: افزایش رشد اقتصادی، ارتقاء بهره‌وری و پدید آمدن فناوری‌ها، محصولات و خدمات جدید [۸]. کارآفرینی کاتالیزور تغییر است و فرصت‌های اشتغال را برای دیگران به وجود می‌آورد. روحیه کارآفرینی فرآیند بهره‌گیری از فرصت‌ها و ایجاد کسب و کار به نحوی که محصول تلاش زیاد، پذیرش ریسک‌های مالی، اجتماعی، روانی و نوآوری است. برخورداری جوامع از روحیه کارآفرینی، اصل و اساس پیشرفت اقتصادی کشورهای به حساب می‌آید.

سه عنصر تأثیرگذار در بحث آموزش کارآفرینی در دسته‌بندی‌های موجود در این زمینه عبارت‌اند از:

۱- پیشرفت فردی؛ این امر منجر به بنیان‌گذاری اعتماد به نفس، پیشرفت خلاقانه، تشویق ذهنیت خلاقانه در زمینه‌ی کارآفرینی، میل به کسب موفقیت و الهام بخشیدن به عمل خواهد شد.

۲- پیشرفت کاری؛ سوادآموزی فنی، اقتصادی و مهارت‌های لازم به منظور اشتیاق فرد در خوداشتغالی و کارآفرینی که نهایتاً به پیشرفت فردی منجر خواهد شد.

۳- توسعه مهارت‌های کارآفرینی؛ این مهم دربرگیرنده آموزش در مهارت‌های اجتماعی، شبکه، حل مسئله به صورت خلاقانه، فرصت‌یابی، رهبری گروهی، مشارکت اجتماعی فرهنگ‌ها و فرم‌های فرهنگی و چگونگی تأثیر آن‌ها در شغل می‌باشد [۹].

آموزش کارآفرینی در واقع فعالیتی است که از آن برای انتقال دانش و اطلاعات مورد نیاز در جهت راه‌اندازی و اداره کسب و کار استفاده می‌شود و افزایش بهبود و توسعه نگرش‌ها، مهارت‌ها و توانایی‌های افراد را به دنبال خواهد داشت [۱۰]. خلاقیت، نوآوری و کارآفرینی لازم و ملزوم یکدیگرند، به حدی که کارآفرینی بدون خلاقیت و نوآوری حاصلی ندارد. به‌طور کلی در مورد کارآفرینی تعاریف زیادی بیان شده است اما به تعریفی که دربرگیرنده همه مفاهیم می‌تواند باشد اشاره می‌شود، کارآفرینی فرآیند خلق چیزهای نو و با ارزش، با صرف وقت و تلاش بسیار و پذیرش ریسک‌های مالی، روحی و اجتماعی برای به دست آوردن منافع مالی، رضایت شخصی و کسب استقلال می‌باشد [۱۱]. کارآفرینی برای هر جامعه دارای سه نوع منفعت است. این منافع عبارت است از: افزایش رشد اقتصادی، ارتقاء بهره‌وری و پدید آمدن فناوری‌های، محصولات و خدمات جدید [۸].

¹ Entrepreneurship

² Entreprende

³ John Stewart mill

⁴ Schumpeter

۳- ویژگی‌های کارآفرین

ویژگی‌های کارآفرینانه عبارت است از برخی خصیصه‌های روان‌شناختی فردی که در تصمیم‌گیری فرد نسبت به راه‌اندازی و تداوم یک کسب و کارآفرینانه نقش اساسی و تعیین‌کننده دارد [۱۲]. مهم‌ترین این ویژگی‌ها، که محققان زیادی آن‌ها را مطالعه کرده‌اند عبارت‌اند از: ریسک‌پذیری، استقلال‌طلبی، توفیق‌طلبی، مرکز کنترل داخلی و قدرت تحمل ابهام که در ادامه به اختصار به توضیح این ویژگی‌ها پرداخته شده است:

- ریسک‌پذیری: میل به پذیرش مخاطرات مختلف از سوی کارآفرینان است که البته آن‌ها این کار سنجیده و عاقلانه انجام می‌دهند.

- استقلال‌طلبی: کارآفرینان از کنترل بیرونی، قوانین و مقررات و هنجارهای اجتماعی تنفر دارند و در عوض فردگرایی و آزادی را ارج می‌نهند. آن‌ها به‌طور کلی با کار کردن در محیط‌هایی که محدودکننده خلاقیت و ابتکارات شخصی هستند مشکل دارند.

- توفیق‌طلبی: کارآفرینان در خود نیاز به موفقیت را احساس می‌کنند. این ویژگی نخستین بار در سال ۱۹۶۱ توسط مک‌کله‌لند مطرح شد.

- مرکز کنترل درونی: بدین معنی که کارآفرینان به‌جای عوامل بیرونی، موفقیت‌ها را به ویژگی‌های شخصی خود ربط می‌دهند [۱۳].

- قدرت تحمل ابهام: عبارت است از پذیرفتن عدم قطعیت به‌عنوان بخشی از زندگی و تمایل به آغاز فعالیتی مستقل بدون آنکه شخص بدانند موفق خواهد شد یا خیر [۶].

ویژگی‌های دیگری نیز از قبیل خلاقیت، نوآوری، فرصت‌طلبی، خودباوری، آینده‌نگری و هدایت و رهبری نیز از سوی نظریه‌پردازان مختلف برای کارآفرینان ذکر شده‌اند. کنسرسیوم بین‌المللی آموزش کارآفرینی^۱ (ICEE) داشتن توانایی‌های زیر را برای شخص کارآفرین الزامی می‌داند:

- توانایی تشخیص و تجزیه و تحلیل فرصت‌های بازار
- توانایی برقراری ارتباط، ترغیب و گفتگو با مشتریان، ارباب‌رجوع، کارفرما، خدمات‌دهندگان و دیگر عوامل بازار
- توانایی متصل شدن به صاحبان دیگر کسب و کارها به‌منظور یادگیری و همکاری متقابل
- توانایی زندگی کردن با دنیای کارآفرینی به این معنی که کارآفرینان باید توانایی زندگی با ناامنی‌های روحی، مالی و اجتماعی روزانه و حتی لذت بردن از آن موقعیت را داشته باشند.
- توانایی‌های دیگری مانند ارتباط برقرار کردن با سازمان‌های یادگیری و مراکز توسعه کارآفرینی، سازمان‌های مدیریت فرآیندهای توسعه کسب و کار و شبکه بانکی [۱۴].

پیش‌تر باور بر این بود که کارآفرینان دارای ویژگی‌های ذاتی در این زمینه هستند و این ویژگی‌ها همراه آنان متولد می‌شوند، اما امروزه مشخص شده است که کارآفرینی و حتی ویژگی‌های مربوط به آن را می‌توان آموزش داد، به‌طوری‌که امروزه کارآفرینی به‌عنوان یک رشته علمی شناخته شده است و آموزش داده می‌شود [۱۵].

۴- آموزش‌های کارآفرینی

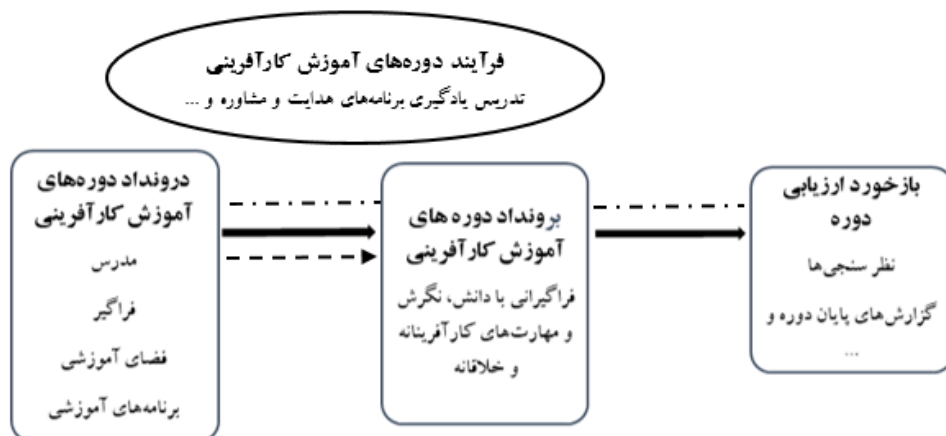
آموزش کارآفرینی را می‌توان از عوامل اصلی توسعه قابلیت‌های ایجاد ارزش اقتصادی و ابزار کارآمدی برای دولت‌های و دانشگاه‌ها در جهت توسعه اقتصادی دانش‌محور دانست. در حقیقت امروزه برنامه‌های درسی کارآفرینی در کشورهای توسعه‌یافته به یکی از مهم‌ترین و گسترده‌ترین فعالیت‌های دانشگاهی تبدیل شده و می‌توان نتیجه گرفت که ارائه آموزش کارآفرینی در رشته‌های مختلف یکی از راهبردهای حل مشکلات آموزشی و پژوهشی در رشته‌های مختلف دانشگاهی می‌باشد [۱۶]. آموزش کارآفرینی امروزه دیگر به یکی از مهم‌ترین و گسترده‌ترین فعالیت‌های دانشگاهی تبدیل شده است و این نظام آموزشی در صورتی اثربخش و کارآمد

¹ International Consortium for Entrepreneurship Education

خواهد بود که بتواند با ایجاد بسترهای لازم منابع انسانی در حال آموزش خویش را به دانش، مهارت و ویژگی‌های، کارآفرینانه تجهیز و روحیه کارآفرینی در آن‌ها را پرورش دهد. به‌طور کلی آموزش کارآفرینی، فرآیند نظام‌مند، آگاهانه و هدف‌گراست که طی آن افراد غیر کارآفرین، ولی دارای توانم بالقوه به صورتی خلاق تربیت می‌شوند [۱۷]. برنامه‌های آموزش کارآفرینی می‌تواند سه نوع سودمندی برای دانشجویان دانشگاه داشته باشند که شامل یادگیری، الهام بخشی و منابع رشد است [۱۸]. [۱۹] در بررسی خود دریافتند که آموزش کارآفرینی بر دانش، مهارت‌ها، تصورات و پیامدهای کارآفرینی مانند قصد کارآفرینی تأثیر مثبتی دارد [۱۸]. در رابطه با آموزش کارآفرینی دو مفهوم در ادبیات مشاهده می‌شود:

۱) آموزش ویژگی‌های کارآفرینانه که به دامنه وسیعی از شایستگی‌ها و توانمندی‌ها برای یادگیری کارآفرینانه تأکید دارد.
 ۲) آموزش کارآفرینی، تأکید بر ویژگی‌ها، توانمندی‌ها و مهارت‌هایی دارد که افراد برای راه‌اندازی، رشد و مدیریت کسب‌وکار باید به آن‌ها مجهز شوند [۲۰].

آموزش کارآفرینی به تمام فعالیت‌هایی گفته می‌شود که هدف آن شکوفایی ذهنیت، نگرش و مهارت‌های کارآفرینی در طیفی از موارد متعدد مانند تولید ایده، استارت آپ، رشد و نوآوری است [۲۱]. از نظر دیدبان جهانی کارآفرینی مهارت‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای کارآفرینانه قابل آموزش و یادگیری هستند و آموزش کارآفرینی نقش ضروری در شکل‌گیری نگرش‌ها، مهارت‌ها و فرهنگ ایفا می‌کند [۲۲]. با نگاهی سامانمند به آموزش کارآفرینی متوجه خواهیم شد که این سیستم در کلیه بخش‌های خود همچون درون‌داد، یعنی آنچه به سیستم وارد می‌شود، فرآیند یعنی مجموعه فعل و انفعالاتی که روی درون‌دادها انجام می‌گیرد، برونداد، همان نتیجه و محصول فرآیند آموزش و درنهایت بازخورد که روشی برای کنترل یک سیستم، به‌وسیله وارد نمودن مجدد نتایج عملکرد گذشته سیستم به درون آن است، دچار مشکل است [۱۷].

شکل ۱- سیستم آموزش‌های کارآفرینی [۱۷]

۴-۱- اهداف آموزش‌های کارآفرینی

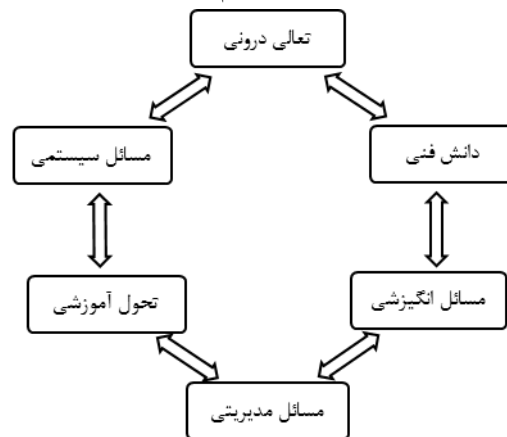
به‌طور کلی در آموزش کارآفرینی اهداف متعددی موردنظر است [۲۳]. در پژوهش خود برخی از این اهداف را به شرح زیر ذکر نموده‌اند:

- کسب دانش مربوط به کارآفرینی
- کسب مهارت در استفاده از فنون تحلیل فرصت‌های اقتصادی و ترکیب برنامه‌های عملیاتی
- شناسایی و تحریک استعدادها و مهارت‌های کارآفرینانه
- القای مخاطره‌پذیری با استفاده از فنون تحلیلی
- ایجاد همدلی و حمایت برای جنبه‌های منحصر به فرد کارآفرینی
- تجدید نگرش‌ها در جهت پذیرش تغییر

در پژوهش خود نشان داد که آموزش کارآفرینی تأثیر مثبتی بر قصد کارآفرینی و درک امکان‌پذیری دانشجویان رشته‌های فنی و حرفه‌ای تأثیر گذار است [۲۴].

۲-۴- پیشینه آموزش‌های کارآفرینی

سابقه آموزش کارآفرینی در آموزش عالی کشورهای در حال توسعه به اوایل ۱۹۹۰ برمی‌گردد. از آن پس دلایل مختلفی مانند افزایش میزان بیکاری، مشاهده تأثیر برنامه‌های کارآفرینی و آموزش آن در رشد اقتصادی کشورهای توسعه‌یافته سبب شد تا کارآفرینی بیشتر مورد توجه قرار گیرد [۲۵]. یافته‌های مطالعه [۲۶] نشان داد که آموزش کارآفرینی تأثیر مثبتی بر قصد کارآفرینانه، توانایی و دانش کارآفرینی دانشجویان دارد. کارآفرینی یک رفتار ارادی برنامه‌ریزی شده است که می‌تواند موجب تسریع روند توسعه اقتصادی، افزایش اشتغال و بهبود زندگی افراد جامعه شود [۲۷]. [۲۸] در پژوهش خود بر اساس نتایج حاصله عوامل مؤثر بر توسعه آموزش کارآفرینی در نظام آموزش عالی ایران را در شش دسته تقسیم‌بندی کرده‌اند که در شکل ۲ نشان داده شده است.

شکل ۲- عوامل مؤثر بر توسعه آموزش کارآفرینی در نظام آموزش عالی ایران

آموزش کارآفرینی توانایی افراد را جهت خلق ایده‌ها و انجام تحقیقات تقویت می‌کند. کاربرد تجاری این ایده‌ها را بالا می‌برد و در نهایت مهارت‌های حفظ و بهبود شرکت‌های نوپا را در افراد ایجاد می‌کند [۲۹]. آموزش کارآفرینی در کشور مایکی از ضرورت‌های زیربنایی و درخور توجه ایجاد اشتغال هست. واقعیت آشکاری است که در آموزش‌های رسمی در کشور ما که به دلیل ضعف‌های ساختاری بستر مناسبی برای کسب تخصص و پرورش نیروهای کارآفرین به وجود نمی‌آورد [۲۲]. در رابطه با آموزش کارآفرینی دو مفهوم در ادبیات مشاهده می‌شود:

- (۱) آموزش ویژگی‌های کارآفرینانه که به دامنه وسیعی از شایستگی‌ها و توانمندی‌ها برای یادگیری کارآفرینانه تأکید دارد.
- (۲) آموزش کارآفرینی، تأکید بر ویژگی‌ها، توانمندی‌ها و مهارت‌هایی دارد که افراد برای راه‌اندازی، رشد و مدیریت کسب‌وکار باید به آن‌ها مجهز شوند [۳۰].

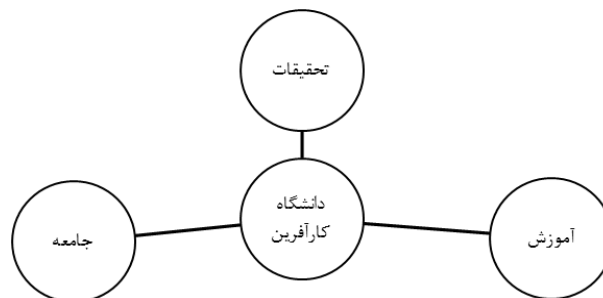
آموزش کارآفرینی در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی در سراسر دنیا به سرعت در حال رشد است به طوری که امروزه آموزش کارآفرینی به یکی از مهم‌ترین و گسترده‌ترین فعالیت‌های دانشگاهی تبدیل شده است. دلیل آن می‌تواند این امر باشد که نقش کارآفرینی در رشد اقتصادی و اشتغال‌زایی به خوبی مشخص شده است و آموزش کارآفرینان می‌تواند نقش حیاتی در توسعه هرچه بیشتر مهارت‌های کارآفرینان داشته باشد [۱۹]. اولین کشورهایی که در زمینه آموزش‌های کارآفرینی فعالیت‌هایی را آغاز کردند، کشورهای آمریکا، آلمان و ژاپن بودند [۳۱]. در دهه ۱۹۵۰ برای اولین بار در دانشگاه هاروارد و در سال ۱۹۵۳ دانشگاه ایلینوی اقدام به ارائه دوره آموزش کارآفرینی تحت عناوین «کسب‌وکار» و «توسعه کارآفرینی» کردند. در دهه ۱۹۶۰ آموزش علمی کارآفرینی در سراسر دنیا مورد توجه قرار گرفت؛ اما آموزش کاربردی کارآفرینی به سال ۱۹۸۳ در دانشگاه کوبه ژاپن آغاز شد. می‌توان گفت فعالیت‌های آموزش کارآفرینی هم از نظر کمیت و هم از نظر کیفیت ارتقا یافته و در بسیاری از دانشکده‌های دانشگاه‌های معتبر جهانی به ارائه دوره، برنامه یا رشته کارآفرینی پرداخته می‌شود [۳۲].

آمارها نشان می‌دهند تعداد دانشگاه‌ها و کالج‌هایی که حداقل یک واحد در زمینه کارآفرینی ارائه می‌کنند از ۱۶ مورد در سال ۱۹۷۰ به بیش از ۴۰۰ دانشگاه و کالج در سال ۱۹۹۵ رسیده است و در حال حاضر حداقل ۵۰ دانشگاه در دنیا وجود دارد که در آن‌ها ۴ واحد یا بیشتر در زمینه کارآفرینی ارائه می‌گردد [۱۱]. در ایران نیز در برنامه سوم توسعه اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی کشور به بحث کارآفرینی توجه و طرح توسعه کارآفرینی در دانشگاه‌های کشور (کاراد) تصویب شد که به فعالیت‌هایی در برخی از دانشگاه‌ها منجر شد [۳۳].

۴-۳- اهمیت آموزش کارآفرینی در آموزش عالی کشاورزی

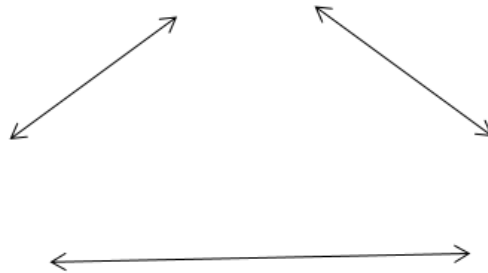
در دو دهه گذشته سیستم آموزش عالی کشاورزی در ایران به لحاظ کمی توسعه فراوانی داشته است. از سال ۱۳۷۰ روند افزایشی شمار دانشجویان کشاورزی در ایران آغاز شد و در حال حاضر بیش از یک‌صد هزار دانشجو در رشته‌های کشاورزی مشغول به تحصیل هستند [۳۴]. بررسی روند اشتغال و بیکاری دانش‌آموختگان آموزش عالی کشاورزی و منابع طبیعی در ایران نشان می‌دهد که این بخش از آموزش عالی با سهمی برابر با ۰/۴۷ درصد کمترین سهم را در اشتغال دانش‌آموختگان به خود اختصاص داده در حالی که تعداد دانشجویان دانش‌آموختگان آموزش عالی کشاورزی مرتباً در حال افزایش است. بنابراین، اگر روند موجود همچنان ادامه یابد، نرخ بیکاری در میان دانش‌آموختگان این بخش از آموزش عالی در مقایسه با سایر بخش‌ها افزایش بیشتری خواهد یافت. از این رو آموزش کارآفرینی می‌تواند نقش بسیار مهمی در تغییر دیدگاه‌های دانشجویان در جهت خوداشتغالی و کارآفرینی ایفا و آن‌ها را برای اشتغال در بازار کار خوداشتغالی آماده کند [۱۲].

از آنجاکه نیروی انسانی به‌عنوان سرمایه اصلی تحولات علمی و هدف توسعه و رفاه اجتماعی به شمار می‌رود، نقش مراکز آموزش عالی در تقویت این سرمایه در قالب آموزش کارآفرینی بسیار پراهمیت و ضروری است و این نوع آموزش برای دانشجویان و بالطبع دانش‌آموختگان رشته‌های کشاورزی ضرورتی دوچندان دارد [۲۵]. به‌منظور حل مشکل بیکاری و ایجاد اشتغال در جوامع، سیاست‌گذاران پیشنهاد داده‌اند که افراد باید به خوداشتغالی روی آورند. بر این اساس در برخی از دانشگاه‌ها بدین منظور دوره‌های آموزش کارآفرینی ارائه شد. در سال‌های اخیر کارآفرینی به‌عنوان منبع مهم نوآوری، ایجاد اشتغال، رشد و توسعه اقتصادی اجتماعی مورد توجه کشورهای مختلف جهان قرار گرفته است. به علت نقش حیاتی کارآفرینی برای بهبود و ارتقای آن تلاش‌های بسیاری شده که از جمله مهم‌ترین آن‌ها ارائه برنامه‌های آموزش کارآفرینی در دانشگاه‌ها در کشورهای مختلف جهان است [۳۵]. یکی دیگر از جنبه‌های ضرورت آموزش‌های کارآفرینی در آموزش عالی کشاورزی پتانسیل بالای بخش کشاورزی در ایران برای تولید و اشتغال‌زایی است. در کشورهای در حال توسعه بخش کشاورزی به دلیل قرار داشتن در مرحله گذار از سنتی به تجاری و همچنین به دلیل ظرفیت بالایی که در تأمین مواد غذایی مردم و تهیه مواد اولیه برخی صنایع دارد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است [۳۶]. هدف از آموزش کارآفرینی این است که دانشجویان افراد خلاق شوند و مهارت‌های لازم مانند بازاریابی را کسب کنند و این امکان ندارد مگر آن که مراکز آموزش عالی کشاورزی به سمت دانشگاه‌های کارآفرین حرکت کنند. دانشگاه کارآفرین دانشگاهی است که دو وظیفه مهم دارد:

اول آن که باید کارآفرینان آینده را آموزش دهد. افرادی که بتوانند کسب و کار جدیدی را ایجاد کنند و همچنین روحیه کارآفرینانه را در دانشجویان در تمام حوزه‌ها توسعه دهند. دوم این که باید خودش کارآفرینانه عمل کند. مرکز رشد کسب و کار را سازمان‌دهی

کند. پارک‌های علم و فناوری را ایجاد و دانشجویان را در این سازمان‌ها درگیر و با این کار دانش‌آموختگانی توانمند و ماهر تحویل دهد. دانشگاه کارآفرین باید مأموریت خود را بر اساس ارتباط سه مؤلفه طبق شکل ۳ تعریف کند [۲۵].

شکل ۳- مؤلفه‌های مورد تأکید در مأموریت در دانشگاه کارآفرین

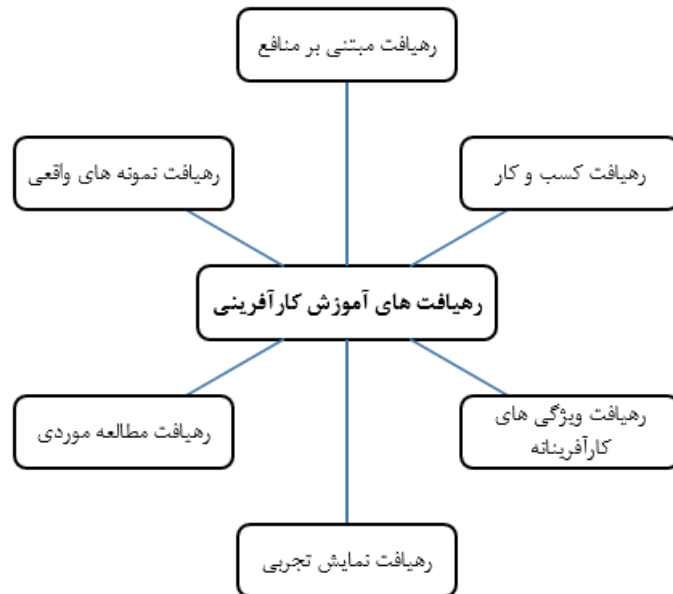
با توجه به موارد ذکر شده می‌توان گفت که آموزش عالی کشاورزی در توسعه کارآفرینی در بخش کشاورزی نقش بسیار مهمی ایفا می‌کند. آموزش‌های کارآفرینی می‌تواند نقش زیادی در تغییر نگرش افراد و آماده کردن آن‌ها به وسیله مهارت‌های مورد نیاز، داشته باشد و آن‌ها قادر سازد تا یک کسب‌وکار را آغاز و به خوبی مدیریت کنند [۳۷]. لذا دانشگاه‌ها باید از طریق طراحی و اجرای برنامه‌های مناسب برای آموزش و توسعه کارآفرینی به صورت ارائه خدمات تحقیقاتی و مشاوره‌ای در زمینه کارآفرینی، برنامه‌های آموزش غیررسمی برای جامعه پیرامون و منظور نمودن آموزش کارآفرینی در برنامه‌های آموزشی، رسالت خود را به انجام به رسانند [۳۰].

۴-۴- موانع توسعه آموزش‌های کارآفرینی در مراکز آموزش عالی کشاورزی

پژوهش‌های صورت گرفته در مورد موانع توسعه آموزش‌های کارآفرینی در مراکز آموزش عالی کشاورزی نشان می‌دهد عوامل مختلفی بر سر راه توسعه این آموزش‌ها قرار دارند که باید آن‌ها را برطرف نمود. عواملی از قبیل کمبود امکانات، تجهیزات آزمایشگاهی و زمین‌های کشاورزی برای کار عملی و عدم دسترسی مطلوب به کامپیوتر و اینترنت، عدم تناسب آموخته‌های دانش‌آموختگان با نیازهای بازار کار و عدم وجود درسی به عنوان کارآفرینی در بین دروس رشته‌های کشاورزی، کمبود بازدیدها و گردش‌های علمی به منظور آشنایی دانشجویان با آینده شغلی، عدم برنامه‌ریزی آموزشی متناسب با علائق دانشجویان، نبود برنامه‌های مناسب برای معرفی کارآفرینان بخش کشاورزی، عدم به کارگیری معیار صحیح برای گزینش دانشجویان کشاورزی و عدم توجه به جنسیت در گرایش‌های مختلف رشته‌های کشاورزی، عدم امکان دسترسی به اساتید برای گرفتن راهنمایی و مشاوره و نیز مدرک‌گرایی مفرط در بین دانشجویان از عوامل بازدارنده توسعه آموزش‌های کارآفرینی در مراکز آموزش عالی کشاورزی است [۳۸-۳۹]. نیز آموزش عالی کشاورزی برای پرورش ویژگی‌های کارآفرینی دانشجویان تدوین نشده و این برنامه‌ها مبتنی بر تفکر هم‌گرا و استاد محور بوده و کمترین توجه به پرورش مهارت‌های کارآفرینی، خلاقیت و نوآوری در این آموزش‌ها شده است. در حقیقت یادگیری کارآفرینانه متفاوت‌تر از یادگیری سنتی است. یادگیری کارآفرینانه و تأکید بر عمل‌گرایی و دوری از نظریه‌پردازی‌های صرف دارند. دست‌اندرکاران گسترش کارآفرینی در دانشگاه‌های کشاورزی باید توجه داشته باشند که با توجه به دیدگاه‌های یاد شده تفاوت‌های آموزش کارآفرینانه با آموزش سنتی را درک نمایند و در گسترش زمینه‌های مؤثر برافزایش گرایش کارآفرینانه در سطح دانشگاه‌ها به ویژه زمینه‌های آموزشی این تفاوت‌ها را در اولویت‌های برنامه‌ریزی خود بگنجانند [۱۵].

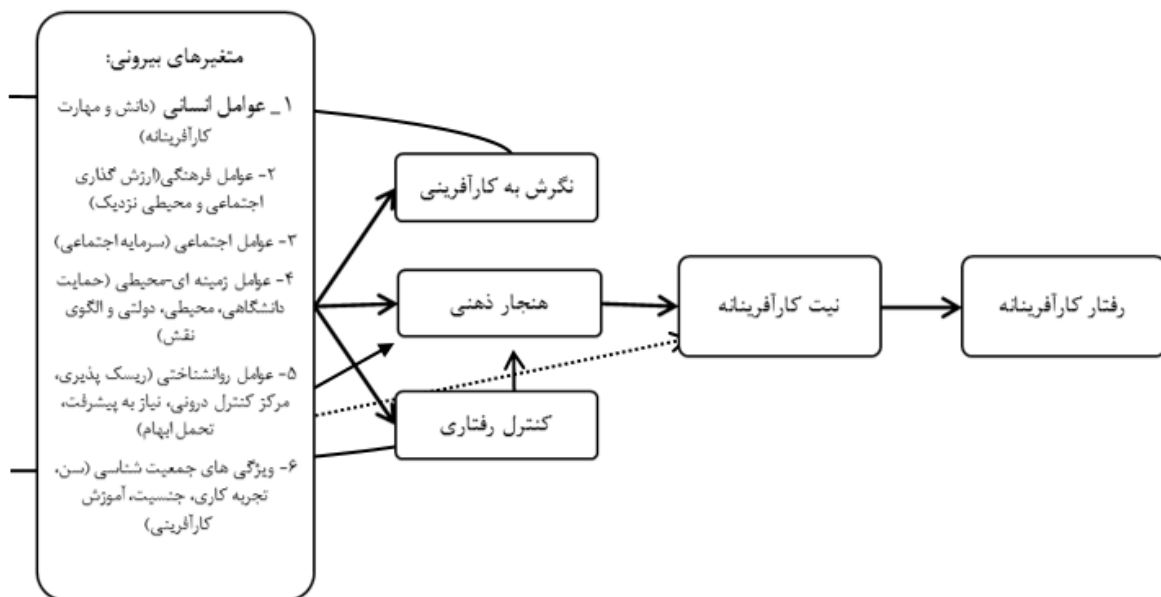
۵- شیوه‌های آموزش کارآفرینی

با بررسی رهیافت‌های آموزش کارآفرینی، رهیافت یادگیری را به عنوان رهیافتی مؤثر برای ترویج روحیه کارآفرینی در بین افراد معرفی نموده و معتقدند این رهیافت نیازمند تأکید بر فرایند "یادگیری" به جای "آموزش" از طریق اجرای برنامه‌های مشارکتی فعال در زندگی واقعی و محیط‌های کارآفرینانه با حضور افراد دارای تجربه و تخصص می‌باشد [۴۰ و ۲۲]. در بررسی شیوه‌های آموزش کارآفرینی؛ شش رهیافت را ذکر نموده‌اند که در شکل ۴ نشان داده شده است [۴۱].

شکل ۴ - رهیافت‌های آموزش کارآفرینی

با مقایسه ویژگی‌های رهیافت‌های فوق، رهیافت بدیلی را با عنوان "رهیافت فرآیند کسب و کار" به عنوان رهیافتی که نسبت به رهیافت‌های مذکور، از حیث ویژگی‌هایی نظیر کل‌گرایی، داشتن چارچوب نظری، منطقی بودن، توانایی ایجاد قابلیت‌های کارآفرینی، واقع‌گرایی و داشتن پشتوانه تحقیقاتی برتری بیشتری دارد معرفی نموده‌اند [۴۱]. در پژوهش خود با مبنا قرار دادن نظریه رفتار برنامه‌ریزی شده آجزن (۱۹۹۱) یک الگوی مفهومی برای ترویج کارآفرینی در دانشگاه‌ها پیشنهاد داده‌اند که در شکل ۵ نشان داده شده است [۲].

شکل ۵- الگوی مفهومی برای ترویج کارآفرینی در بین دانشجویان نظام آموزش عالی کشاورزی

در این الگو متغیرهای بیرونی (عوامل انسانی، عوامل فرهنگی، عوامل اجتماعی، عوامل زمینه‌ای محیطی، عوامل شخصیتی- روان‌شناختی و عوامل جمعیت‌شناختی) از طریق عوامل انگیزشی (نگرش نسبت به کارآفرینی، هنجارهای ذهنی و کنترل رفتاری درک شده) بر نیت و در نهایت رفتار کارآفرینانه‌ی دانشجویان نظام آموزش عالی کشاورزی تأثیر می‌گذارند؛ بنابراین به مدیران، برنامه‌ریزان و آموزشگران نظام آموزش عالی کشاورزی توصیه می‌شود که برای ترویج و ارتقای کارآفرینی در بین دانشجویان کشاورزی با متغیرهای بیرونی (عوامل انسانی، عوامل فرهنگی، عوامل اجتماعی، عوامل زمینه‌ای محیطی، عوامل شخصیتی-

روان‌شناختی و عوامل جمعیت‌شناختی) و انگیزشی (نگرش نسبت به کارآفرینی، هنجارهای ذهنی و کنترل رفتاری درک شده) را در نظر بگیرند.

۶- نتیجه‌گیری

آمارها نشان‌دهنده روند رو به رشد تعداد دانشجویان و فارغ‌التحصیلان رشته‌های کشاورزی است. از سوی دیگر پژوهش‌های انجام‌شده بیانگر این است که آموزش عالی کشاورزی برای پرورش ویژگی‌های کارآفرینی دانشجویان طراحی و تدوین‌نشده و بیشتر استاد محور است و کمترین توجه به پرورش مهارت‌های کارآفرینی، خلاقیت و نوآوری در این آموزش‌ها شده است. در صورت ادامه روند کنونی بیش‌ازپیش با شمار زیادی از دانش‌آموختگان رشته‌های کشاورزی روبه‌رو خواهیم بود که مهارت‌های کارآفرینانه و راه‌اندازی کسب‌وکار را کسب نکرده‌اند و اغلب آن‌ها مترصد استخدام در بخش دولتی و نیز بخش‌هایی غیر مرتبط با کشاورزی هستند. یکی از راه‌حل‌های غلبه بر این مشکل تربیت دانش‌آموختگانی کارآفرین با استفاده از آموزش‌های کارآفرینی است تا این افراد بتوانند پس از اتمام تحصیل با استفاده از منابع و فرصت‌های موجود نسبت به ایجاد شغلی مرتبط با آموخته‌های دانشگاهی مبادرت ورزند.

از آنجا که مهارت‌های کارآفرینانه قابل آموزش و یادگیری هستند، به کارگیری این آموزش‌ها در برنامه‌های آموزشی می‌تواند نقش حیاتی در توسعه هرچه بیشتر مهارت‌های کارآفرینانه دانشجویان داشته باشد. همین امر باعث شده است که بسیاری از کشورها آموزش‌های کارآفرینی را به طرق مختلف در برنامه‌های آموزش عالی خود بگنجانند. بنابراین مراکز آموزش عالی کشاورزی باید از طریق طراحی و اجرای برنامه‌های مناسب برای آموزش و توسعه کارآفرینی به صورت ارائه خدمات تحقیقاتی و مشاوره‌ای در زمینه‌های کارآفرینی و منظور نمودن آموزش کارآفرینی در برنامه‌های آموزشی، در جهت ترویج فرهنگ کارآفرینی و نیز بهبود توانمندی‌های دانشجویان در زمینه‌های کارآفرینی تلاش کنند. لازمه این امر فراهم کردن زمینه‌ها و زیرساخت‌های لازم برای اجرای آموزش‌های کارآفرینی است که این خود، توجه بیش‌ازپیش تصمیم‌گیرندگان و سیاست‌گذاران بخش‌های ذی‌ربط را می‌طلبد.

۷- پیشنهادها

- با توجه به مطالب فوق پیشنهادهایی در جهت توسعه آموزش‌های کارآفرینی در آموزش عالی کشاورزی ارائه می‌گردد:
- ۱- با توجه به تغییرات بازار کار کشاورزی و نیاز جامعه برنامه درسی در مراکز آموزش عالی کشاورزی باید از تئوری بودن محض فاصله بگیرد و به سمت کاربردی و استفاده بیشتر از فعالیت‌های عملی کشاورزی سوق پیدا کند.
 - ۲- برگزاری کارگاه و دوره‌های آموزش کارآفرینی ویژه استادان و دانشجویان رشته کشاورزی (مبانی، خلاقیت، ایده‌یابی و ...).
 - ۳- راه‌اندازی مراکز رشد و پارک‌های علم و فناوری در مراکز آموزش عالی کشاورزی به صورت فعال و برنامه‌ریزی‌شده و در راستای ایجاد تشکلهای دانشجویی و انجام پروژه‌های مرتبط با رشته تحصیلی.
 - ۴- بازنگری و تلفیق سرفصل دروس رشته‌های کشاورزی با مبانی کارآفرینی.
 - ۵- در نظر گرفتن برنامه‌های بازدید و گردش‌های علمی باهدف معرفی کسب‌وکارها و نیز فعالیت‌های کارآفرینانه موفق در زمینه‌های کشاورزی و نیز دعوت از کارآفرینان و تشکیل جلسات هم‌اندیشی و دورهمی به منظور تشریح موفقیت‌هایشان که می‌تواند نقش زیادی در ترغیب دانشجویان به فعالیت‌های کارآفرینانه داشته باشد.
 - ۶- استفاده از اساتید خبره در زمینه کارآفرینی که ترجیحاً فعالیتی هم در زمینه‌های تولید و کارآفرینی در کشاورزی داشته باشند، به منظور تدریس کارآفرینی در مراکز آموزش عالی کشاورزی می‌تواند مفید واقع شود.
 - ۷- حمایت معنوی و مالی دانشگاه از ایده‌های کارآفرینانه دانشجویان در انگیزه کارآفرینی آنان نقش مؤثری دارد. این کار را می‌توان از طریق دادن تسهیلات مناسب به آنان و آسان‌تر کردن دستیابی به این تسهیلات انجام داد.

۸- مراجع

۱. احمدی، ح.، فرج اله حسینی، س.ج. و امید نجف‌آبادی، م. (۱۳۸۸). شناسایی برخی عوامل همبسته با ترویج کارآفرینی در بین دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی، سال ۳، شماره ۳، ۲۴-۹.
۲. شیرینی، ن.، میرک زاده، ع.ا. و زرافشانی، ک. (۱۳۹۳). الگوی مفهومی ترویج کارآفرینی در بین دانشجویان نظام آموزش عالی کشاورزی، نشریه کارآفرینی در کشاورزی، جلد اول، شماره ۴، ص. ۶۸-۴۹.
۳. ولی زاده، م.، رستمی، ف.، شیرینی، ن.ا. و خوش‌مرام، م. (۱۴۰۱). واکاوی عوامل مؤثر بر تشخیص فرصت‌های کارآفرینی زنان روستایی شهرستان کرمانشاه، فصلنامه زن در توسعه و سیاست، دوره ۲۰، شماره ۴، ص. ۷۲۱-۶۹۷.
۴. رضوان، ق.ع. و زرافشانی، ک. (۱۳۸۷). آموزش کارآفرینی راهی به‌سوی اشتغال‌زایی، ماهنامه کار و جامعه، شماره ۹۶ و ۹۷، ۷۵-۶۴.
۵. پور آتشی، م. (۱۳۸۷). نهادهای آموزش کارآفرینی در نظام آموزش عالی، نامه آموزش عالی، سال اول، شماره اول دوره جدید، ۶۳-۴۹.
۶. مرادی، ح.، شعبانعلی فمی، ح. و کرمی، غ.ح. (۱۳۹۰). ضرورت توسعه آموزش کارآفرینی در نظام آموزش عالی، فصلنامه مهندس مشاور، شماره ۵۳، ۶۶-۶۰.
7. Hisrich, R. and Peters, M. (2005). *Entrepreneurship*: New York: Mc Grow Hill.
۸. خسروی پور، ب. و عسگریان دهکردی، ف. (۱۳۹۲). آموزش کارآفرینی رویکردی کارآمد در جهت اشتغال دانشجویان کشاورزی، ماهنامه کار و جامعه، شماره ۱۶۳، ص. ۳۹-۲۶.
۹. رفیعی، ر.، یاراحمدیان، م.ح. و کشتی‌آرای، ن. (۱۳۹۸). طراحی الگوی محتوای آموزش کارآفرینی برای رشته‌های علوم انسانی، فصلنامه تدریس پژوهی، سال ۷، شماره ۴، ص. ۱۶۹-۱۵۰.
۱۰. باقرصاد، و.، زالی، م.، رضوی، س.م. و سعید بنادکی، س. (۱۳۹۲). تأثیر آموزش کارآفرینی بر قصد کارآفرینی دانشجویان رشته‌های فنی و حرفه‌ای، مجله توسعه کارآفرینی، دوره ۶، شماره ۴، ص. ۳۶-۲۱.
۱۱. اکبری، ک.ا. (۱۳۸۷). توسعه کارآفرینی (رویکرد آموزشی). چاپ سوم، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
۱۲. اسکندری، ف.، حسینی، س.م. و کلانتری، خ. (۱۳۸۵). عوامل مؤثر بر عملکرد کارآفرینان دانش‌آموختگان آموزش عالی، مجله اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال ۱۴، شماره ۵۳، ۱۳۴-۱۰۷.
۱۳. حسینی خواه، ع. (۱۳۸۷). امکان و ضرورت آموزش کارآفرینی در مدارس، فصلنامه مطالعات برنامه درسی، سال ۳، شماره ۱۱، ۹۴-۶۶.
14. Mojab, F, Zaefarian, R & Dazian Azizi, A.H. (2011). *Applying Competency based Approach for Entrepreneurship education, Social and Behavioral Sciences*, Nr 12, pp 436-447.
۱۵. میرک زاده، ع.ا. و علی‌آبادی، و. (۱۳۹۰). تحلیل زمینه‌های مؤثر بر گرایش کارآفرینان دانشجویان پسر دانشکده کشاورزی دانشگاه رازی، فصلنامه پژوهش مدیریت آموزش کشاورزی، شماره ۱۶، ۱۱-۲.
۱۶. مردان‌شاهی، م.م. و آقاجانی، ح.ع. (۱۳۹۳). نقش آموزش کارآفرینی برافزایش خلاقیت دانشجویان، فصلنامه نوآوری و ارزش‌آفرینی، دوره ۴، شماره ۸، ص. ۴۲-۳۳.
۱۷. پور عابدی، م.ر. و احمدزاده، ن. (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی دوره‌های آموزش کارآفرینی در کشور. دو فصلنامه علمی تخصصی آموزش در علوم انسانی، شماره ۱۲، ص. ۹۱-۱۱۰.
۱۸. کریمی، س.، ملامیرزایی، ف. و موحدی، ر. (۱۳۹۵). تأثیر آموزش کارآفرینی و سودمندی آن بر قصد کارآفرینان دانشجویان کشاورزی دانشگاه‌های غرب کشور، فصلنامه پژوهش مدیریت آموزش کشاورزی، دوره ۸، شماره ۳۸، ص. ۶۵-۵۱.
19. Martin, B. C. McNally, J. J. & Kay, M. j. (2012). *Examining the Formation of Human Capital in Entrepreneurship: A Meta-analysis of Entrepreneurship Education Outcomes*, *Journal of Business Venturing*, available at: <http://www.sciencedirect.com/science/journal/08839026>

۲۰. حجازی، ا.، قوه ابراهیم، ح.، ر.، بهرنگی، م.، ر. و زین آبادی، ح. ر. (۱۳۹۲). آموزش کارآفرینی در آموزش عالی: چالش‌ها و راهبردها، فصلنامه مهارت‌آموزی، دوره ۱، شماره ۵، ص. ۵۳-۶۵.
۲۱. باد زبان، ف.، رضایی مقدم، ک. و فاطمی، م. (۱۳۹۹). آموزش کارآفرینی و تأثیر آن بر عملکرد کسب‌وکارهای زنان روستایی، فصلنامه: کارافن، دوره ۱۷، شماره ۳، ص. ۸۱-۹۷.
۲۲. موحدی، ر. حیدری ترازک، خ. و سامیان، م. (۱۳۹۳). آموزش کارآفرینی کشاورزی پیش‌نیاز توسعه کشاورزی، نشریه کارآفرینی در کشاورزی، جلد اول، شماره ۴، ص. ۳۳-۴۸.
23. Gibb, A. (2002). Creation Conductive Environment for Learning and Entrepreneurship: Living deadline with. Creation and unloving uncertainly and Complexity. *Industry and Higher Education*, 16 (3).
24. Sanchez, J. C. (2013). The Impact of an Entrepreneurship Education Program on Entrepreneurial Competencies and Intention. *Journal of Small Business Management*. 51 (3).
۲۵. خسروی پور، ب. و کیخواه، ش. (۱۳۹۲). ضرورت شناسایی و تقویت عوامل مؤثر بر رویکرد کارآفرینانه در سازمان‌ها، ماهنامه کار و جامعه، شماره ۱۵۵، ص. ۲۴۳۹-۲۰.
۲۶. قلی زاده، و.، خرم، ر.، بحرین ش. و شرایی، ف. (۱۳۹۹). نقش آموزش کارآفرینی و اخلاقیت مدرس بر قصد کارآفرینانه دانشجویان مراکز آموزش عالی دریایی هرمزگان، فصلنامه آموزش علوم دریایی، شماره ۲۳، ص. ۱-۱۵.
۲۷. قناعتی، م.، نو دهی، ح.، قدرتی، ا. و جلالی فر، ع. (۱۳۹۶). تأثیر آموزش کارآفرینی بر قصد کارآفرینانه دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی سبزوار، مجله علمی پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی سبزوار، دوره ۵، شماره ۲۴، ص. ۳۱۹-۳۲۵.
۲۸. امیا، ر. دیده خانی، ح. و سعیدی، پ. (۱۴۰۱). شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه آموزش کارآفرینی در نظام آموزش عالی ایران، فصل‌نامه رهبری و مدیریت آموزشی، سال شانزدهم، شماره ۳، ص. ۹۳-۱۱۶.
۲۹. دهمرده قلعه‌نو، س.، فطانت فرد حقیقی، م. و قرایی پور، ر. (۱۳۹۴). بررسی مدل‌های آموزش کارآفرینی، اولین کنفرانس بین‌المللی مدیریت و کارآفرینی در شرایط اقتصاد مقاومتی، ۱۵ خرداد ۱۳۹۴.
۳۰. حجازی، س. ی. و میرشکاری، ع. (۱۳۸۷). بررسی عوامل بازدارنده کارآفرینی در بین فارغ‌التحصیلان کشاورزی (مطالعه موردی: استان بوشهر)، مجله کشاورزی، دوره ۱۰، شماره ۱، ص. ۴۹-۶۰.
۳۱. کرد نایج، ا. ا. و زالی، م. ر. (۱۳۸۷). آموزش کارآفرینی در نظام تعلیم و تربیت کشور، ماهنامه کار و جامعه، شماره ۹۶ و ۹۷، ص. ۴-۱۳.
۳۲. زالی، م. ر.، رضوی، س. م. و کرد نایج، ا. ا. (۱۳۸۶). آموزش کارآفرینی به‌عنوان یک حوزه علمی نوظهور، ماهنامه کار و جامعه، شماره ۳۸، ص. ۴-۱۱.
۳۳. زارع یکتا، م. ر. (۱۳۸۷). آموزش کارآفرینی دانشگاهی و نقش آن در ایجاد و توسعه SME نای دانش‌بنیان، ماهنامه کار و جامعه، شماره ۱۰۱، ص. ۶۶-۷۴.
34. Yaghoubi, J. (2010). Study Barriers to Entrepreneurship Promotion in Agriculture Higher Education, *Social and Behavioral Sciences*, Nr 2, pp. 1901-1905.
۳۵. حسینی نیا، غ. ح. و موسوی، س. ش. ا. (۱۳۹۷). آموزش کارآفرینی در دانشگاه‌ها، روش‌ها و چالش‌ها، فصل‌نامه آموزش عالی، سال یازدهم، شماره ۴۱، ص. ۵۹-۸۸.
۳۶. طهماسبی، م.، پزشکی راد، غ. ر. و شعبانعلی فمی، ح. (۱۳۸۹). عوامل مؤثر بر توانمندی دانشجویان کشاورزی جهت ورود به بازار کار در عصر جهانی شدن، فصلنامه انجمن آموزش عالی ایران، سال ۲، شماره ۴، ص. ۱۷۷-۱۵۱.
37. Nelson, R.E & Johnson S.D. (1997). Entrepreneurship Education as a Strategic Approach to Economic Growth in Kenya, *Journal of Industrial Teacher Education*, vol. 35, Nr 1, pp 7-21.
۳۸. حسینی، س. م.، فرج اله حسینی، س. ج. و سلیمان پور، م. ر. (۱۳۸۸). شناسایی و تحلیل موانع کارآفرینی در آموزش عالی کشاورزی از دیدگاه دانشجویان کارشناسی ارشد استان تهران، مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، دوره ۲-۴۱، شماره ۳، ص. ۳۶۸-۳۵۹.

۳۹. یعقوبی، ج. (۱۳۸۹). بررسی عوامل بازدارنده‌ی کارآفرینی در آموزش عالی کشاورزی و ارائه‌ی سازوکارهایی برای تقویت آن، مجله توسعه کارآفرینی، سال دوم، شماره هشتم، ۱۴۹-۱۳۱.

40. Lee, L. and Wong, P. k. (2005). Entrepreneurship Education: a Compendium of Issues. NUS Entrepreneurship center National University of Singapore.

۴۱. موحدی، ر. و یعقوبی فرانی، ا. (۱۳۹۱). درآمدی بر کارآفرینی روستایی. چاپ اول. انتشارات دانشگاه بوعلی سینا. همدان.